

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2018 | 2. SZÁM
LX. ÉVFOLYAM

Jezsuiták a kora újkori Pozsonyban
H. Németh István, Fazekas István, Frederik Federmayer,
Kádár Zsófia és Kökényesi Zsolt írásai

Bácsatyai Dániel
Személyi összeköttetések a *Curia Romana* és a magyar
egyház között a 13. század közepén

Erdélyi Gabriella
„Nem leszen mostoha anya...”
Érzelmi gyakorlatok egy 17. századi református lelkész
mostohacsaládjában

Szabó Dániel műveinek bibliográfiája

TARTALOMJEGYZÉK

LX. évfolyam, 2018. 2. szám

OKTATÁS, FELEKEZETEK ÉS VÁROSI TÁRSADALOM. JEZSUITÁK A KORA ÚJKORI POZSONYBAN	
Kökényesi Zsolt • Szerkesztői előszó	169
H. Németh István • Pozsony centrális szerepköreinek hatásai és jellegzetességei a magyarországi városhálózatban	171
Fazekas István • A katolikus egyház helyzete és intézményrendszere a kora újkori Pozsonyban	201
Frederik Federmayer • A jezsuita iskolákban végzett diákok és karrierlehetőségeik a Magyar Királyság 17. századi fővárosában	215
Kádár Zsófia • A pozsonyi jezsuita kollégium mint összetett intézmény a 17. században	237
Kökényesi Zsolt • A pozsonyi jezsuita kollégium diáklétszám-változásai a 17–18. században	283
TANULMÁNYOK	
Bácsatyai Dániel • Személyi összeköttetések a <i>Curia Romana</i> és a magyar egyház között a 13. század közepén. Pármai Albert és Bánca István	299
Pap Norbert – Fodor Pál – Kitanics Máté – Morva Tamás – Szalai Gábor – Gyenizse Péter • A mohácsi Törökdomb	325
Erdélyi Gabriella • „Nem leszen mostoha anya...” Érzelmi gyakorlatok egy 17. századi református lelkész mostohacsaládjában	347
ÉLETMŰ	
Szabó Dániel (1946–2017) műveinek bibliográfiája Összeállította: Pótó János	365

A POZSONYI JEZSUITA GIMNÁZIUM DIÁKLÉTSZÁM-VÁLTOZÁSAI A 17–18. SZÁZADBAN

KÖKÉNYESI ZSOLT

.....
THE CHANGES IN STUDENT NUMBERS AT THE JESUIT GYMNASIUM
OF PRESSBURG IN THE 17TH AND 18TH CENTURIES

The Jesuit Gymnasium of Pressburg [Bratislava/Pozsony], founded in 1626, was one of the first members in the Jesuit school network of the Kingdom of Hungary. The catholic Gymnasium in the capital of Hungary soon assumed not only regional but national importance, which was reflected by its catchment area and in the numbers of matriculations. Moreover, in the second third of the 18th century the Jesuit school of Pressburg (with its often more than 700 matriculation numbers a year) became the most attended Hungarian school, surpassing even the Gymnasium of Tyrnau [Tmava/Nagyszombat], which functioned near the only university in the Kingdom of Hungary. The purpose of this paper is to survey the changes in student numbers between 1650 and 1773. The paper approaches the subject from two perspectives: at first, it analyses the complete numbers of matriculations decade by decade, and then the changes in the scales of school grades.

Keywords: Jesuit, Pressburg [Bratislava/Pozsony], early modern education
.....

Pozsony a Magyar Királyság kitüntetett jelentőségű városa volt a kora újkorban: Habsburg koronázóváros, a magyar országgyűlés székvárosa, amelyet (kiváltképp a 18. században) méltó barokk, épített városkép reprezentált. Pozsony tehát az ország- vagy útleírást készítőik számára az egyik legtöbb témát biztosító magyar várost jelentette. A hasonló műveket készítő szerzők azonban a legtöbb esetben nem feledkeztek el megemlékezni a város jezsuita gimnáziumáról sem, amely az intézmény tekintélyét és jelentőségét mutatja. A neves pozsonyi szerkesztő, publicista, Karl Gottlieb von Windisch (1725–1793) ország-leírásának Pozsonyról szóló szócikke szerint: „A Jézus Társaságának az atyái a belvárosban egy kollégiummal, egy templommal, egy jó gimnáziummal és egy rezidenciával rendelkeznek...”¹ A szerző a művében szinte alig vagy csak címszavakban foglalkozik a város

Kökényesi Zsolt, tudományos munkatárs, ELTE BTK, Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszék. A dolgozat létrejöttét az NKFIH K 116116 számú, „Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon” projekt tette lehetővé.

¹ „Die Väter aus der Gesellschaft Jesu, haben in der innern Stadt ein Kollegium, eine Kirche, ein gutes Gymnasium, und eine Residenz...” Karl Gottlieb von Windisch: *Politisch-geographisch- und historische Beschreibung des Königreichs Hungarn*. Preßburg, 1772. 37.

oktatási lehetőségeivel, azonban a jezsuita gimnáziumról evangélikus vallása ellenére elismerően nyilatkozott. Nem úgy, mint bő egy évtizeddel később a német felvilágosodás ismert szerzője, a szintén evangélikus Friedrich Nicolai (1733–1811), aki a jezsuita rendnek és oktatási rendszernek is hangos ellenzője volt, és aki szerint a jezsuiták túl nagy és káros befolyást gyakoroltak a magyar társadalomra.² Ennek megfelelően Nicolai üdvözlötte és dicsérte az általa szépnak tartott kávéházat, amelyet a rend 1773. évi feloszlása után a gimnázium épületének refektóriumában alakítottak ki.³ A jelen dolgozatnak azonban nem elsődleges célja, hogy állást foglaljon a pozsonyi jezsuita gimnáziumban oktatott tantárgyak kvalitásáról és a jezsuiták nevelési elveiről, hanem hogy áttekintést nyújtson a gimnázium tanulói létszámának alakulásáról.

A pozsonyi jezsuita kollégium már alapítási idejét (1626) tekintve is igen tekintélyes helyet foglal el a Magyar Királyság oktatástörténetében, ugyanis a zágrábi (1612) és a nagyszombati (1615) kollégiumok megalapítása után, valamint közvetlenül a győri kollégium (1626) megalapítása előtt hívták életre.⁴ Pozsonyban a kollégiumalapítással egyidejűleg, már 1627 őszén megindult a gimnáziumi oktatás, amely 1631-re teljesedett ki a retorika évfolyamának felállításával.⁵ Az iskola első szűk két és fél évtizedének beiratkozási adatai azonban nem ismertek, a matrikula elveszett vagy lappang. A tanulók kongregációs tagkönyve ugyan már 1637-től kezdve fennmaradt, de ebből a teljes diáklétszámra nem tudunk következtetni.⁶ A diákok adatait rögzítő anyakönyv az 1650 és 1773 közötti időszakból viszont rendelkezésünkre áll. A matrikula első két (1650 és 1725 közötti, illetve az 1726 és 1765 közötti) kötetét az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár őrzi, az 1766 utáni beiratkozások adatait tartalmazó kötetet pedig a budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattára.⁷

Az anyakönyvet a különböző évfolyamok tanárai lehetőségeiktől függően igen eltérő részletességgel vezették, ezért a matrikula egyes éveinek és évfolyamainak adatgazdasága között komoly eltéréseket tapasztalhatunk. Az anyakönyv osztályonként tartalmazza az adott diák kereszt- és családnevét, valamint változó részletességgel származási helyét, társadalmi státuszát, felekezeti és nyelvi (*natio* szerinti) hovatartozását, illetve

² Friedrich Nicolai: *Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz, im Jahre 1781. Nebst Bemerkungen über Gelehrsamkeit, Industrie, Religion und Sitten.* I–XII. Berlin–Stettin, 1785. VI. 353–354.

³ Uo. VI. 341.

⁴ Kádár Zsófia Klára: *Jezsuita kollégium és helyi társadalom a 17. századi Nyugat-Magyarországon (Pozsony, Győr, Sopron).* Bp., 2016. (Doktori disszertáció) 74–77.

⁵ Schönvitzky Bertalan: *A pozsonyi kir. kath. főgymnasium története.* Pozsony, 1896. 141–142.

⁶ Kádár: *Jezsuita kollégium,* 173–174.

⁷ A matrikula első kötete: Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár (= EFK), *Matrica gymnasii Poseniensis* ab anno 1650, usque ad annum 1725. Coll. Batthyány. Cat. IX. Lit. Tit. I. f. Az anyakönyv második kötete: EFK, *Album studiosae Juventutis quae in Gymnasio S. Jesu Poseniensis Scholas frequentavit ab anno 1725 – usque ad Annum 1765 inclusive – Liber compactus in Charta. procuratus post mortem Georgii Aklemár Professoris Senioris Poseniensis – Praeter Nomina Professorum et Discipulorum continet prorsus nihil.* Cat. IX. Lit. Tit. I. e. A matrikula harmadik kötete: ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirat- és Ritkaságtára, *Album Studiosae Juventutis quae in Gymnasio Poseniensis Societatis Jesu Scholas frequentavit.* Ab anno 1766. F 77. A kötet 1781-ig tartalmazza a tanulók névsorát, azonban a jelen dolgozat csak a gimnázium önálló jezsuita vezetése alatti (tehát az 1773. év előtti) korszakot dolgozza fel.

esetleges egyéb megjegyzéseket, amelyek a diák egészségi állapotára vagy akár későbbi karrierjére (leginkább egyházi pályára való lépésére) vonatkoznak. A matrikula első (1726 előtti) kötete jóval több adatot tartalmaz, mint a második kötet. Az előbbi rendszeresen feltünteti a diákok származási helyét, *natio*ját és felekezeti hovatartozását, míg az utóbbi a növendékek nevén kívül csak elvétve tartalmaz egyéb információkat.

A dolgozat célja az anyakönyvek alapján a pozsonyi jezsuita gimnázium 1650 és 1773 közötti iskola- és évfolyamlétszám-változásainak feldolgozása, áttekintő elemzése.⁸ Egy iskola társadalomtörténeti jelentőségének meghatározásánál a növendékek számának a vizsgálata az egyik első probléma, amely felmerül a kutatás megkezdésekor, és amelyre a Jézus Társasága pozsonyi iskolájának esetében részletes adatokat a történeti szakirodalomban nem találunk. A pozsonyi gimnázium intézménytörténetét (az anyakönyv első két kötetének az ismerete híján) Schönvitzky Bertalan már a 19. század végén megírta, azonban a következő évszázadban az iskola nem képezte önálló kutatás tárgyát.⁹ Az utóbbi években Kádár Zsófia vette részletesen górcső alá a jezsuiták pozsonyi letelepedését, a kollégiumalapítást és társulatszervező tevékenységüket, valamint doktori disszertációjában elsőként a gimnázium diákságával is behatóan foglalkozott, azonban kutatásainak időbeli határa az 1670-es évek közepe.¹⁰ Fontos megjegyezni, hogy az utóbbi évtizedekben az irodalom- és színháztörténeti kutatás is igen nagy érdeklődéssel fordult a jezsuita iskoladrámák felé, amely kutatási irány keretében Kilián István foglalkozott a pozsonyi jezsuita diákok által bemutatott színdarabokkal.¹¹

A gimnázium diáklétszámának változásai

A kora újkorban a jezsuita iskolák általános és egységes oktatási modell szerint működtek, amelynek alapját az 1599-ben véglegesített *Ratio studiorum* (teljes nevén *Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu*) jelentette.¹² A tanrend értelmében a gimnáziumi képzés öt évfolyamból állt: három, úgynevezett grammatikai évfolyamból (*principista*, *grammatista*, *syntaxista*) és a *humaniora* két évfolyamából (*poetica*, *rhetorica*). A gimnáziumi oktatásba csak az a diák tudott bekapcsolódni, aki bizonyos elemi iskolai előképzettséggel rendelkezett – tehát legalább olvasni, esetleg írni is tudott –, azonban ez a felvételi kritérium sok esetben csak korlátozottan valósult meg. Ezért a jezsuita iskolák jellemző módon lefelé bővültek, és igény szerint a gimnáziumra felkészítő, alsóbb tanulócsoportokat is indítottak. Megszervezték a *parvista* évfolyamot, amelyet rendszeresen tovább bontottak *parvista maior* és *minor* tanulócsoportokra. Előfordult, hogy a legfiatalabb és tanulmányi előképzettséggel alig rendelkező

⁸ Az oktatás általában az őszi végén (jellemzően november első felében) kezdődött és nyár végéig (szeptemberig) tartott, ezért a tanévek megjelölésénél a hosszabb időszakot kitevő évet használok.

⁹ Lásd Schönvitzky: *A pozsonyi kir. kath. főgymnasium*.

¹⁰ Lásd Kádár: *Jezsuita kollégium*. Lásd még Kádár Zsófia tanulmányát e folyóiratban!

¹¹ Kilián István: A jezsuita iskolai színhátság Pozsonyban. In: *Pozsony-Pressburg-Bratislava. A 700 éves város*. Szerk. Gyurcsik Iván – Jégh Izabella – Papp Zsuzsanna. Pozsony-Bp., 1994. 107–121.

¹² John W. O'Malley: *Az első jezsuiták*. Bp., 2006. 252–254.

diákok számára megszervezték a *declinista*, valamint a *minimista* csoportokat. A jezsuita iskolahálózat a 18. század közepén a Magyar Királyságban (Erdéllyel és Horvátországgal együtt) összesen 36 iskolával rendelkezett. Alig több mint a felében működött teljes gimnáziumi képzés, és kevesebb mint minden ötödik iskolában tudták ekkor évfolyam-összevonás nélkül, minden osztályban külön tanárral ellátni a gimnáziumi oktatást.¹³ Ezeknek a jól szervezett és stratégiai jelentőségű, regionális hatósugarú iskoláknak a sorába tartozott a Jézus Társaságának pozsonyi gimnáziuma is.

A korabeli iskoláztatási szokások szerint atipikusnak tekinthető az a diák, aki egy gimnáziumban járta végig az összes évfolyamot, a *declinista* szinttől a *rhetoricáig*. Jellemző volt az iskolák közötti vándorlás, illetve sokan a *humaniora* évfolyamáig sem jutottak el. A katolikus megújulás vagy rekatolizáció szellemében életre hívott Jézus Társasága elsődleges célja a térítés és az evangelizáció volt, amelynek fontos eszközét képezte az iskolai oktatás, nevelés is. Ezen cél elősegítése érdekében a jezsuita gimnáziumok tandíjmentesen látogathatóak voltak, ellenben az egyéb felmerülő költségeket, mint a diákok étkezésének, ruháztatásának vagy szállásának a kiadásait, a szülőknek kellett fedezniük.¹⁴ A pozsonyi gimnáziumban több – jellemzően főnemesi végrendeletekben hátrahagyott – alapítvány is működött (például a Gyulaffy Éva-féle vagy a Kollonich Lipót-féle alapítványok), amelyek néhány arra érdemes és rászoruló diák ellátását tudták biztosítani.¹⁵ A jezsuita gimnáziumok kettős oktatási-nevelési céllal rendelkeztek, egyfelől mélyen hívő katolikus, az uralkodóhoz feltétlenül lojális alattvalót igyekeztek nevelni, az oktatás terén pedig a latin nyelv és műveltség minél alaposabb ismeretének közvetítésére törekedtek, amely megkerülhetetlen szerepet játszott a kora újkori hivatali és kulturális életben egyaránt.¹⁶

A pozsonyi jezsuita gimnázium oktatási szerkezetét is a *Ratio studiorum*ban meghatározott modellhez hasonlóan alakították ki. Az 1650-es évektől, tehát amikortól az első anyakönyvi bejegyzések ismeretesek, hat évfolyammal működött az iskola a *parvista* szinttől a *rhetoricáig*, azonban az 1650-es évek második felétől rendszeresen indítottak *parvista maior* és *minor* tanulócsoportokat is. 1659-től kezdve bizonyos években még *declinista* és *minimista* tanulócsoportokat is szerveztek.¹⁷ A pozsonyi gimnázium matrikuláiban 1650 és 1773 között összesen 50 624 beiratkozást rögzítettek. Ez nem azonos a gimnáziumban tanult diákok tel-

¹³ Fináczy Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. I–II. Bp., 1899. I. 93–94.; Hets J. Aurelián: *A jezsuiták iskolái Magyarországon a 18. század közepén*. Pannonhalma, 1938. (Kolozsvári–szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből 38) 12–13.; Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp., 1983. (2. kiad.) 101.

¹⁴ A témáról bővebben lásd Fallenbüchl Zoltán: A diákság megélhetésének kérdéséhez Magyarországon a 18. század folyamán. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1976–1977*. Fel. szerk. Németh Mária. Bp., 1979. 379–415.

¹⁵ Schönvitzy: *A pozsonyi kir. kath. főgymnasium*, 64–78. A pozsonyi gimnáziumban az 1739. évi tanévben 47 diák volt ösztöndíjjal támogatott tanuló. Ambrus-Fallenbüchl Zoltán: *Magyarország középfokú oktatási viszonyai a XVIII. században*. In: *Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–1966*. Szerk. Ember Győző. Bp., 1968. 216.

¹⁶ Mészáros István: *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Bp., 1981. 245.; Bikfalvi Géza: *A jezsuita oktatás gyakorlata a Ratio Studiorum szellemében*. In: *Historicus Societatis Iesu. Szilas László Emlékkönyv*. Szerk. Molnár Antal – Szilágyi Csaba – Zombori István. Bp., 2007. (METEM könyvek 62) 174–187.

¹⁷ Az alsóbb évfolyami struktúra kezdeti képlékenységét tükrözi a tanulócsoportok névhasználati következetlenségei is: 1659-ben már elindították az első *minimista* csoportot, úgy, hogy *declinista* csoport nem

jes számával, hanem az évente történt beiratkozások összesített számát jelenti, ugyanis a tanulóknak minden évben újra be kellett iratkozniuk a gimnáziumba.¹⁸ A fennmaradt anyakönyvek alapján kutatható 124 tanév között összesen hat olyan esztendő található, amelyben az oktatást háború és/vagy járvány miatt fel kellett függeszteni.

A matrikulabejegyzések alapján a pozsonyi jezsuita gimnázium átlagos éves beiratkozási száma (a teljes korszakra nézve) 429 fő. Első lépésként vizsgáljuk meg külön a 17. és 18. századi iskolalátogatási adatokat. A két periódus szétválasztásánál, nem a hagyományos, politikátörténeti korszakhatárt, az 1711. évet, a szatmári béke megkötésének évét választottam, ugyanis a pozsonyi gimnáziumban az oktatás a Rákóczi-mozgalom alatt is folyamatosan – még ha nem is zavartalanul – működött. Szimbolikus határévszámnak az egy évvel korábbi, 1710. évet jelöltem ki, így az anyakönyv 1650. évi kezdete miatt az évtizedeket átláthatóbban tudjuk külön-külön vizsgálni. A gimnázium 17. századi időszaka tehát 1650-től 1709-ig tart, 56 évből állnak rendelkezésre adatok (négy évben kellett tanítási szünetet elrendelni), amelyek alapján pontosan 17 500 beiratkozást regisztráltak. A gimnázium 1710 és 1773 közötti időszakában 62 tanévet találunk (két évben szünetelt a tanítás), ami alatt 33 124 beiratkozás történt. A 18. században igen szembetűnő, közel kétszeres létszámnövekedést regisztrálhatunk, bár az utóbbi évszázadban a vizsgálati évek száma nyolccal több, mint a korábbiakban. A 17. századi évtizedek átlagos éves diáklétszáma 313 fő, míg a 18. századiaké 534 fő. Figyelemre méltó ez a tanulósám-gyarapodás, és jóval nagyobb mértékű, mint a feltételezhető országos átlag. Összehasonlításul: a győri jezsuita gimnázium 17. századi átlagos diáklétszáma 324 fő volt, míg a 18. században ez a szám 451 főre gyarapodott. Pozsonyban tehát 70,6 százalékos, míg Győrben csupán 39,2 százalékos létszámnövekedést tapasztalhatunk.¹⁹

A két korszakra jellemző átlagos diáklétszámok az ideáltipikus helyzetet tükrözik, de természetesen a 17. és a 18. században is lehet a beiratkozások alapján az átlagtól markánsan eltérő éveket találni. Mindkét periódusban előfordult olyan év, amikor 200-nál kevesebb diák járt az iskolába, de a 17. és 18. században is volt olyan tanév, amikor több mint 400, illetve 800 beiratkozást regisztráltak. Érdemes egy rövid összehasonlító kitekintést tennünk más iskolák diáklétszámaira (itt a kedvezőbb forrásadottságok és azok átfogóbb szakirodalmi feldolgozottsága miatt csupán a 18. századi adatokra utalok). A Pozsonyhoz legközelebb fekvő és egyben a Magyar Királyság legnépesebb jezsuita gimnáziumának, a nagyszombati gimnáziumnak az 1710 és 1773 közötti átlagos éves diáklétszáma körülbelül 550–600 fő körül mozgott,²⁰ amitől alig (körülbelül 3 és 11 százalék közötti

működött. Azt először 1667-ben indítottak, később felváltva használták a két tanulócsoporthoz elnevezését, és csak 1674-től alkalmazták következetesen a terminológiát.

¹⁸ Amint a kutatócsoporthoz végez a matrikula teljes feldolgozásával és a diákok azonosításával, a kollégiumban tanult növendékek pontos létszámának megállapítása is lehetségessé válik.

¹⁹ Kókényesi Zsolt: A győri jezsuita gimnázium diáksága a kezdetektől a feloszlásig (1630–1773), különös tekintettel a főnemesi tanulóakra. In: *Jezsuita jelenlét Győrben a 17–18. században. Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez*. Szerk. Fazekas István – Kádár Zsófia – Kókényesi Zsolt. Győr, 2017. 134–135.

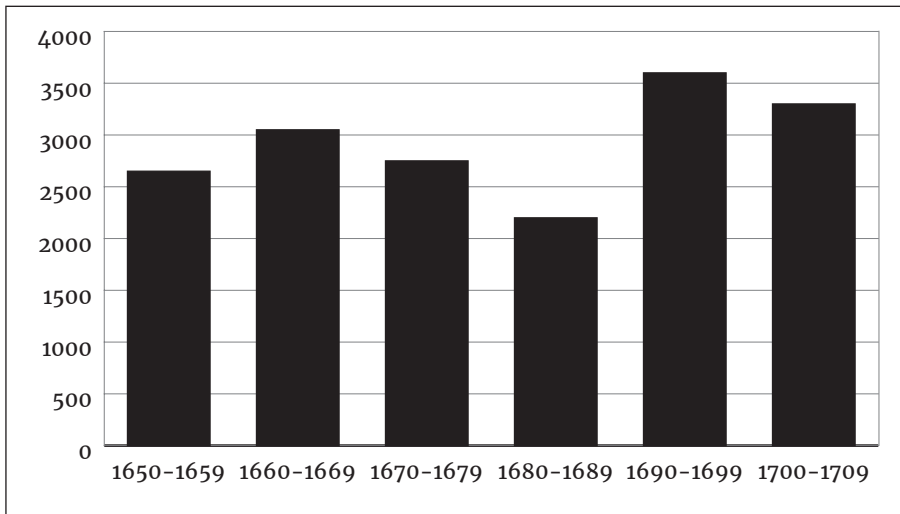
²⁰ A nagyszombati gimnáziumban a vizsgált időszakon belül három évben szünetelt a tanítás, egy tanévből nincs adat (1773), illetve a matrikula 17 évben csak hiányos adatokat tartalmaz, itt ezért beszélhetünk

nagyságrenddel) marad le a pozsonyi gimnázium. Ugyanebben az időszakban a kassai jezsuita gimnáziumban, amely a beiratkozások alapján az országos élmezőnybe tartozott, átlagosan 414 diák tanult,²¹ vagy a jezsuita gimnáziumok között átlagos látogatottságúnak számító trencsényi gimnáziumba ekkor 207 növendék iratkozott be átlagosan évente.²² A pozsonyi gimnázium diáklétszáma még tekintélyesebbnek tűnik, ha kitekintést teszünk a népes jezsuita iskolahálózaton kívülre is: a vizsgált időintervallumban az egyre bővülő pesti piarista gimnázium átlagos diáklétszáma 410 fő volt.²³ A protestáns iskolák közül a pozsonyi evangélikus líceumnak 249,²⁴ a debreceni református kollégiumnak 74 fő volt az éves átlagos tanulólétszáma.²⁵ Hets Aurélián adatai alapján (amelyeket Fallenbüchl Zoltán kutatásai is megerősítenek) az 1740-es évtized elején a Magyar Királyság – Horvátországgal és Erdéllyel együtt – jezsuita iskolahálózatában körülbelül 8500–9000 diák tanult átlagosan évente.²⁶ A Jézus Társasága fenntartásában álló iskolák közül 1741-ben a pozsonyi gimnázium volt a második leglátogatottabb iskola, ekkor csak Nagyszombat gimnáziuma előzte meg, utána pedig Zágráb, Kassa és Győr, majd Eger iskolái következtek. A pozsonyi tanulók ekkor az országos jezsuita diákság körülbelül 6,5 százalékát alkották.

Vizsgáljuk meg közelebbről, hogy évtizedenként miként változott a gimnáziumba történő beiratkozások száma! A diagram (1. ábra) jól mutatja, hogy az iskolalátogatási arányok között az egyes évtizedekben komoly eltéréseket tapasztalhatunk. A matrikula vezetésének kezdő évtizedében, az 1650-es években 2659 fővel az egyik legalacsonyabb a beiratkozások száma, pedig az iskola már több mint két évtizede megnyitotta a kapuit. A következő évtizedhez képest az alacsonyabb diáklétszám legfontosabb oka, hogy 1655-ben szünetelt az oktatás az országos pestisjárvány miatt, aminek hatására még 1656-ban is csupán 191-en iratkoztak be a gimnáziumba. Ez körülbelül 100 fővel alacsonyabb szám,

csupán nagyságrendet tükröző adatokról. Ezek alapján 29 457 beiratkozást regisztráltak. Ambrus-Fallenbüchl: Magyarország középfokú oktatási viszonyai, 183–188.

- ²¹ A kassai jezsuita gimnáziumban 1710 és 1773 között 26 499 diák tanult, a vizsgált időintervallumban három év adatai bizonytalanok (tanítási szünetet egy évben sem rendeltek el). Ambrus-Fallenbüchl: Magyarország középfokú oktatási viszonyai, 183–188.
- ²² A trencsényi a gimnáziumban 1710 és 1773 között 13239 beiratkozást regisztráltak (tanításmentes év nem volt, egy év adatai bizonytalanok). Ambrus-Fallenbüchl: Magyarország középfokú oktatási viszonyai, 183–188.
- ²³ A pesti piarista gimnáziumba 1720 és 1773 között 21 772 beiratkozást regisztráltak (a vizsgált időszakban nem volt tanításmentes év, de hat tanév adatai bizonytalanok vagy hiányosak). Ambrus-Fallenbüchl: Magyarország középfokú oktatási viszonyai, 183–188.
- ²⁴ A pozsonyi evangélikus líceumba 1720 és 1773 között 13 468 beiratkozást regisztráltak (a vizsgált periódusban egy tanszüneti év vagy bizonytalan adatokkal rendelkező év sem volt). Markusovszky Sámuel: *A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története kapcsolatban a pozsonyi ág. hitv. evang. egyház múltjával*. Pozsony, 1896. 341. A líceum 18. századi társadalomtörténetéről lásd Tóth Árpád: *A felsőbb szintű oktatás mint felekezeti műveltség. Nemes- és polgárcsaládok fiai a pozsonyi evangélikus líceumban*. In: *Társadalomtörténeti tanulmányok Tóth Zoltán emlékére*. Szerk. Horváth Zita – Rada János. Miskolc, 2016. 83–94.; Tóth Árpád: *Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között*. Pozsony, 2009. (Pozsony város története) 133–154.
- ²⁵ A debreceni református kollégiumba 1710 és 1773 között 4748 beiratkozást történt (a vizsgálati periódusban nincs hiányos adatokkal rendelkező vagy tanításmentes év). Ambrus-Fallenbüchl: Magyarország középfokú oktatási viszonyai, 183–188.
- ²⁶ Hets: *A jezsuiták iskolái*, 17–18.; Ambrus-Fallenbüchl: Magyarország középfokú oktatási viszonyai, 198.

1. ábra. A pozsonyi gimnázium 17. századi diáklétszám-változásai évtizedenkénti bontásban

mint a járvány előtti és utáni években. Az 1660-as években növekedést tapasztalhatunk. Pozsony városát ekkor sem háború, sem járvány nem sújtotta, amiért az oktatást szüneteltetni kellett volna, bár 1664-ben, amikor a Habsburg-oszmán harcok újból kiújultak, 175 főre, tehát közel felére esett vissza az iskola tanulóinak a létszáma.²⁷ 1667-ben haladta meg először a 400 főt a beiratkozott diákok létszáma. Az 1670-es években úgy tűnik, hogy csökkent a tanulósám, amit elsősorban nem a beiratkozások hiánya, az iskola iránti érdeklődés csökkenése indokolt, hanem az, hogy 1675-ben és 1679-ben a Pozsonyt és környékét különösen sújtó pestis miatt tanítási szünetet rendeltek el. A járvány 1679. évi kiújulása igen súlyos lehetett, mert annak hatása a környező évek beiratkozási számain is érezhető volt. Például 1678-ban 269 diák iratkozott be, ami közel 100 fővel alacsonyabb a megelőző évek tendenciáihoz képest. Pozsonyban ezekben az években (Schultheisz Emil adatai alapján) hozzávetőlegesen tizenegyezer pestis miatti halálesetet regisztráltak.²⁸

Az 1680-as évtizedben a legalacsonyabb a beiratkozások száma (2159), annak ellenére, hogy csak egy tanításmentes évet rendeltek el ekkor, 1683-ban, Bécs Kara Musztafa (1634–1683) nagyvezír vezette ostromának az évében. Ezen időszak háborús viszontagságait jól tükrözik a diáklétszámok. A hadi események mellett pedig a „fekete halál” újból felütötte a fejét Pozsonyban. Nem véletlen, hogy 1680-ban mindösszesen csak 90 diák

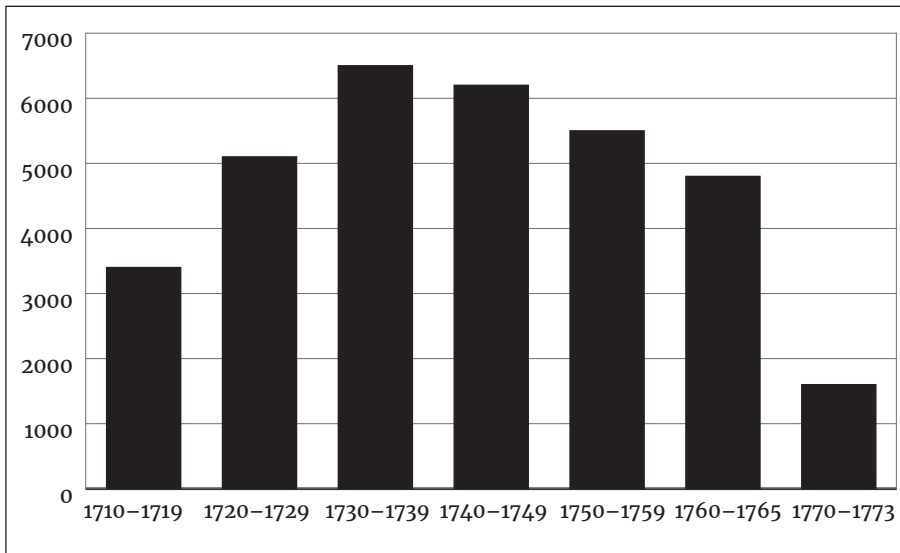
²⁷ A látványos létszámnövekedés már 1659-ben megindult, ekkor az előző tanévhez képest 80 fővel emelkedett a beiratkozott tanulók száma.

²⁸ Schultheisz Emil: A magyarországi járványok történetéből. In: uő: *Fejezetek az orvosi művelődés történetéből*. S. a. r. Gazda István. Piliscsaba, 2006. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára) 201. A 17–18. századi pestisjárványokról és demográfiai hatásokról lásd Óri Péter: A pestisjárványok demográfiai következményei a 17–18. századi Magyarországon. In: *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve* 6. Szerk. Faragó Tamás – Óri Péter. Bp., 2005. 115–162.; Faragó Tamás: Adatok a pestisjárványok magyarországi történetéhez. A máramarosi példa. *Korall* 8 (2007) 19–60.

iratkozott be a gimnáziumba, az 1681. évről pedig jól ismert, hogy az udvar és a rendek olyan bizonytalannak tartották a város egészségügyi körülményeit, hogy az országgyűlést rendhagyó módon Sopronba hívták össze. Az 1690-es évtizedben 3612 beiratkozással látványos diáklétszám-növekedést regisztrálhatunk, ekkor Pozsonyt és környékét sem háború, sem kiterjedtebb járvány nem veszélyeztette. A regenerálódás korszakának jelei látványosan megmutatkoznak a gimnáziumi beiratkozásokon is: a szintén tanítási kényszer-szünettől mentes 1660-as évekhez viszonyítva 19 százalékos növekedést figyelhetünk meg. Az 1690-es évtizedben kevés olyan évet találunk, amikor kiugróan magas volt a beiratkozások száma (némiképp kivétel az 1691. év 431 diákkal), tehát az évtized tanulólétszámaira leginkább a szélsőséges eltérésektől mentes stabilitás a jellemző.

A 18. század első évtizedében újabb, kisebb – 9 százalékos – regressziót tapasztalhatunk: 3284-re esik vissza a gimnáziumba beiratkozók létszáma, ami a Rákóczi-mozgalom miatt kialakult belháborús helyzettel magyarázható, azonban Pozsony védettebb pozícióját mutatja, hogy tanítási szünetet egyik évben sem kellett elrendelni. A diáklétszámok szempontjából az évtizedre a komoly kilengések jellemzők, míg 1702-ben a beiratkozások száma a gimnázium történetében először meghaladta az 500 főt, addig három évvel később, 1705-ben (176 fővel) ennek közel harmadára esett vissza a tanulók létszáma. Az 1710-es években (3407 beiratkozással) gyarapodik a gimnázium tanulóinak a száma. Meredekebb növekedést azért nem tapasztalhatunk, mert a súlyos pestisveszély miatt 1713-ban és 1714-ben is felfüggesztették az iskolában az oktatást. A jezsuita gimnázium történetében egyébként az 1714. év volt az utolsó tanításmentes év. A beiratkozások számának látványosabb növekedése az 1710-es évek második felében kezdődött meg, 1715-től 1718-ig, ami alatt 412-ről 530-ra gyarapodott a tanulók létszáma. A diagramon (2. ábra) is jól kivehető módon, az 1720-as évtizedben érezte igazán a hatását a szatmári béke után meginduló tartós béke és konjunktúra időszaka. Ekkor 5148 beiratkozást lehet azonosítani, ami az 1700-as évekhez, az utolsó tanításmentes évtizedhez viszonyítva kiugróan magas, közel 64 százalékos növekedést mutat. 1729-ben a beiratkozott tanulók száma már a 618 főt is eléri, ami közel a kétszerese a 17. századi tanévek átlagos beiratkozási számának. Az 1730-as években az iskola diáklétszáma tovább növekedett – az előző évtized kimagasló beiratkozási számához képest is –, további 26,5 százalékkal nőtt a tanulók száma, elérve a 6513 főt, ami a jezsuita gimnázium történetében a legmagasabb diáklétszám. Az évtizeden belül a beiratkozások száma piramisszerű ábrát mutat, aminek a csúcspontját az 1734. és az 1735. tanévek jelentik, amikor a tanulók száma elérte a 714, majd a 721 főt. Egy kisebb jelentőségű jezsuita gimnáziumban, mint például a rozsnyóiban, fél évtized alatt regisztráltak annyi beiratkozást, mint a pozsonyi gimnáziumban egy év alatt. Az ország legjelentősebb jezsuita gimnáziumának, a nagyszombatinak az 1730-as évtizedben az éves átlagos beiratkozási száma sem érte el a 600 főt, így a pozsonyi jezsuita iskola az évi átlagos 651 diákjával ebben az időszakban minden bizonnyal a Magyar Királyság legnépszerűbb gimnáziumává nőtte ki magát.²⁹ A létszámadatok alapján a pozsonyi gimnázium vezető szerepét egészen a

²⁹ Ambrus-Fallenbüchl: Magyarország középfokú oktatási viszonyai, 183–188.

2. ábra. A pozsonyi jezsuita gimnázium 18. századi diáklétszám-változásai évtizedenkénti bontásban

Jézus Társasága feloszlásáig fenn tudta tartani. 1773-ig csak elvétve lehet olyan esztendő találni, amikor a nagyszombati gimnázium beiratkozásainak száma meghaladta a pozsonyi adatokat.

Az 1740-es évtizedben kis arányú, kevesebb mint 5 százalékos regressziót figyelhetünk meg, amiben fontos szerepet játszott az osztrák örökösödési háború kitörése, valamint az 1740-es évek első felében a pestis újra (és egyúttal utoljára) országos szinten pusztított. Az 1740-nel kezdődő évtizedben a beiratkozási számok rendkívül komoly eltéréseket mutatnak: míg 1740-ben 431 tanulója volt a gimnáziumnak, addig 1746-ban közel kétszer ennyi, 835 diák volt, ami a legmagasabb diáklétszám az iskola történetében. Az évtizedek közötti diáklétszám-csökkenés folytatódott az 1750-es években is, sőt, a regresszió mértéke 11 százalékra erősödött. A folyamat precízebb megértéséhez fontos megjegyezni, hogy a beiratkozások száma 1744-től 1752-ig igen magas volt, a kilenc év során 6459 beiratkozást regisztráltak, ami éves átlagban 718 tanuló jelent, és ami a legmagasabb beiratkozási hullámot jelentette a gimnázium fennállása során. 1752 és 1753 között meredek visszaesés (több mint 35 százalékos regresszió) figyelhető meg az éves diáklétszámok között, míg az előbbi évben 706 tanuló iratkozott be az iskolába, addig az utóbbiban már csak 469 diák. Az 1753. évi regresszió a diáklétszámok szempontjából nem egyedi mélypontot jelöl, hanem a későbbi évek beiratkozási tendenciáinak megfelelően.

Az 1750-es évek második felétől vagy az 1760-as évtized elejétől kezdve egyébként országos szinten érzékelhető volt a kimagasló 1730-as és 1740-es évekkel szemben a tanulói létszámok arányának csökkenése. Ezt a tendenciát tükrözik például a komáromi, a nagyszombati vagy a trencsényi iskolák adatai, hasonlóan a győri jezsuita gimnázium-

hoz, ahol az 1740-es és 1750-es évek között nagyjából stagnált a beiratkozók száma, azonban az 1750-es és 1760-as évek között 16 százalékkal csökkent a tanulólétszám.³⁰ A 18. század utolsó harmadában a katolikus (kiváltképp a jezsuiták fenntartásában álló) iskolákba történő csökkenő beiratkozási hullám átfogó vizsgálata azonban az oktatástörténeti kutatás adóssága.³¹ A pozsonyi gimnáziumban az 1760-as években folytatódott a korábbi tanévekben megkezdődött negatív tendencia: a beiratkozási számok az előző évtizedhez képest 13,5 százalékkal tovább csökkentek.³² Ekkor 4767 beiratkozást regisztráltak, tehát évente átlagosan 478 diák látogatta az iskolát, ami több mint 10 százalékkal alacsonyabb, mint a 18. századi éves átlag, és látványosan elmarad a megelőző évtizedek kimagasló adataitól. Holott ekkor olyan neves jezsuita tudósok tanítottak az iskolában, mint a költő, műfordító Faludi Ferenc (1704–1779) vagy a nyelvész Sajnovics János (1733–1785).³³ A pozsonyi gimnázium 1750–1760-as években tapasztalt diáklétszám-csökkenése nem magyarázható a hétéves háború kitörésével és az idősebb diákok esetleges katonai szolgálataival, mert a nagyobb arányú csökkenés már az 1752. és 1753. tanév között érzékelhető volt, és újbóli növekedést csak 1766 és 1768 között lehet tapasztalni. Az 1760-as évek utolsó éveiben figyelemre méltóan, körülbelül 30 százalékkal növekedett az éves diáklétszám, tehát évente nagyjából 100-zal több beiratkozást regisztráltak. A tanulólétszámok alapján a pozsonyi gimnázium az 1760-as évtizedben még mindig a leglátogatottabb jezsuita gimnázium volt, Nagyszombattal szembeni vezető szerepét meg tudta őrizni, azonban több olyan tanévet is lehet azonosítani, amikor a pesti piarista gimnázium beiratkozási számai meghaladták a pozsonyi adatokat.³⁴ A piarista renddel szemben megnyilvánuló társadalmi és kormányzati bizalom ebben az időszakban már egyértelműen érzékelhető volt.³⁵ A grafikonon (2. ábra) látható, hogy az 1770-es évek meredek csökkenést mutatnak a megelőző évtizedhez képest, amely nem a beiratkozási számok rendkívüli zuhanásával magyarázható, hanem egyfelől a „csonka” évtizeddel, a jezsuiták fenntartásában már csak négy tanéven keresztül működhetett az iskola, valamint az 1770. és az 1771. évek hiányos adataival.³⁶ Az 1772. és az 1773. tanévek beiratkozási számai (558 és 545 diákkal) a 18. századi pozsonyi átlagnál kicsit magasabb értéket tükröznek, ami a gimnázium töretlen népszerűségére utal.

³⁰ Ambrus-Fallenbüchl: Magyarország középfokú oktatási viszonyai, 183–188.; Kökényesi: A győri jezsuita gimnázium, 136–137.

³¹ Székér Barnabás: Reformok és hanyatlás? Középkolai diáklétszám-változások a 18. században a pesti piarista gimnázium példáján. *Korall* 56 (2014) 7–10.

³² Bár ebben az évtizedben több olyan tanév is volt, amelyből csak hiányos adatok állnak rendelkezésre: a matrikula az 1764. évben nem tartalmazza a *syntaxisták* névsorát, az 1769. évben pedig a *parvisták* adatait.

³³ Schönvitzky: *A pozsonyi kir. kath. főgymnasium*, 201.

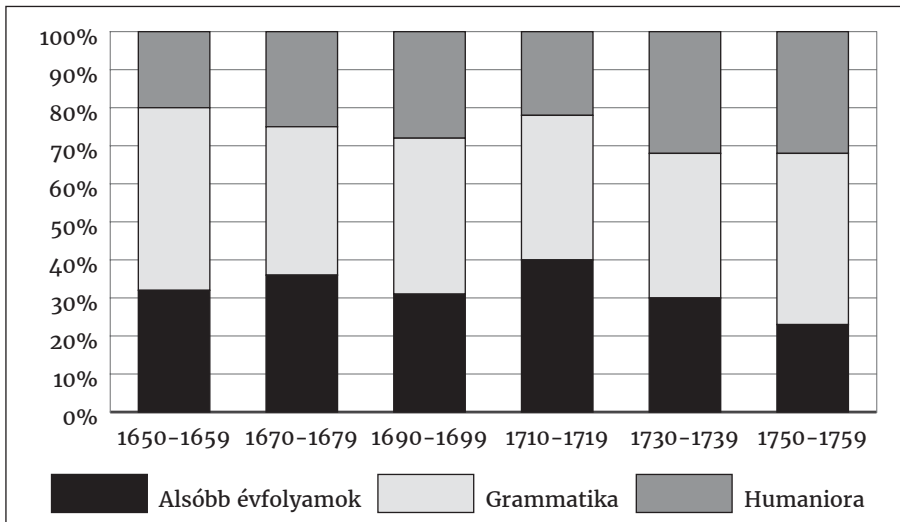
³⁴ Ambrus-Fallenbüchl: Magyarország középfokú oktatási viszonyai, 183–188. A pesti piarista gimnázium létszámváltozásáról lásd Székér: Reformok és hanyatlás, 5–26.

³⁵ Kosáry: *Művelődés*, 108–111.

³⁶ Az 1770. évből hiányzik a *principisták* és a *parvisták* névsora, az utóbbi év matrikulabejegyzésében pedig (az előbbi évfolyamok mellett) már a *grammatisták* évfolyama is kitöltetlen maradt.

Az osztálylétszámok változása

A diáklétszámok utáni következő lépésként érdemes a beiratkozott tanulók arányát megvizsgálni az egyes osztályokon, vagyis évfolyamokon belül. Elsőként vessük össze hat mintaévtizeden (az 1650-es évektől kezdve minden második évtized), hogy a diákok milyen arányban látogatták a *humaniora* és a grammatika évfolyamait, valamint az alsóbb iskolai tanulócsoportokat. A 3. ábrán első látásra kiegyenlített, kismértékű osztályarány-változásokat érzékelhetünk, de a változási folyamatokat érdemes közelebbről is szemügyre venni. A mintaévtizedek alapján megfigyelhetjük, hogy a *humaniora* szinten tanuló diákok aránya tendenciaszerű növekedést mutatott. Az 1650-es években a gimnázium legfelső két évfolyamában tanulók aránya közel a diákok egyötödét (19,8 százalék) tette ki, amely az 1690-es évekig folyamatosan nőtt először 4,7, majd 2,6 százalékkal. Azonban

3. ábra. A pozsonyi jezsuita gimnázium évfolyamarányainak a változása

az 1710-es évtizedre 22 százalékra esett vissza a *humaniora* tanulóinak az aránya, ami után újabb 10 százalékos növekedés, végül az 1750-es évekre stagnálás következett. Tehát a 17. század közepéről a 18. század második harmadára a gimnázium tanulóinak között minden ötödik helyett már közel minden harmadik beiratkozást a *humaniora* évfolyamán regisztráltak. A grammatikaosztályok beiratkozóinak arányváltozása egyfajta kiegyenlített hullámmozgást mutat, a mintaévtizedek között ciklikusan ismétlődnek a kismértékben csökkenő és növekvő tendenciák. Két, egymást követő regressziót csak az 1710-es és az 1730-as évek között figyelhetünk meg, bár a két évtized közötti 1,1 százalékos enyhe csökkenést inkább stagnálásként értelmezhetjük. Meredekebb változást csupán az 1650-es és az 1670-es évek között, valamint az 1730-as és az 1750-es évtized között érzékelhetünk: az előbbi időszakban 8,4 százalékkal csökkent a *humaniora* évfolyamok diákjainak az aránya, az utóbbi periódusban pedig 7,3 százalékkal nőtt. Az alsóbb évfolyamokat látogató

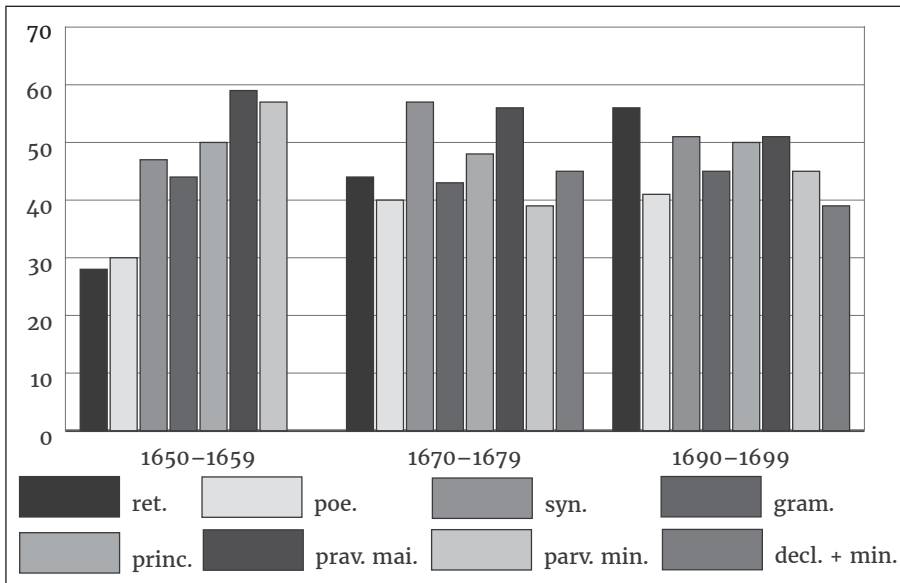
tanulók száma az 1670-es és az 1710-es évek kivételével folyamatosan enyhén csökkenő irányt mutat. Míg a vizsgált korszakunk elején az alsóbb tanulócsoporthoz diákjainak az aránya 32,7 százalék volt, addig az 1750-es években a beiratkozási adatok alapján már kevesebb mint a diákok egynegyede (23,9 százalék) tartozott a legelső évfolyamokhoz, a legfiatalabb diákok iskolán belüli aránya (39,9 százalék) pedig az 1710-es évtizedben volt a legmagasabb. Tehát a felsőbb gimnáziumi osztályok az idő előrehaladtával fokozatosan egyre nagyobb súlyt képviseltek a gimnáziumi *curriculum*ban, jelentőségük a diákság – és a mögöttük álló társadalmi rétegek – körében egyre inkább kezdett felértékelődni. Ez a folyamat az 1760-as években is tovább folytatódott.

Az iskolalátogatási trendek pontosabb megértéséhez vegyük szemügyre a gimnázium mintaévtizedeiből származó osztálypiramisokat, amelyek segítségével precízebb képet alkothatunk az egyes évfolyamok kihasználtságáról és funkcióváltásairól. A módszert magyarországi viszonylatban Sasfi Csaba dolgozta ki és alkalmazta, aki a 19. század első felének hazai gimnáziumi diákságát elemezte egyebek mellett ezen vizsgálati szempont segítségével.³⁷ Kezdjük a 17. századi mintaévtizedekkel! A 4. ábra az átlagos évfolyamlétszámokat tükröző osztálypiramisokat jeleníti meg.³⁸ A három diagramon egészen kiegyenlített évfolyamarányokat figyelhetünk meg, amelyek kronologikusan még inkább kiegyenlítődést mutatnak, tehát kevés kiugróan népes vagy alacsonyán látogatott osztálytípust ismerhetünk fel. Egyedül az 1650-es évtized adatai tükröznek piramisszerű diagramformát, amely a gimnáziumi évfolyamok felső szinttől lefelé haladó bővülését mutatja. Míg az 1650-es években a *parvista maior* és *minor* tanulócsoporthoz a leglátogatottabbak, addig az 1670-es években a *syntaxis* és a *parvista maior* évfolyamok, az 1690-es években pedig az előbbieket mellett, illetve azokat leghagyva a *rhetorica* osztály válik a gimnázium legkedveltebb osztályává. Figyelemre méltó, hogy a *declinista*, *minimista* és a *parvista minor* osztályok látogatottsága a legalacsonyabb arányú az iskolán belül, valamint a *syntaxis* és a *rhetorica* évfolyamaihoz képest a *poetica* osztály létszáma is jóval alacsonyabb. A három mintaévtized adatai alapján egyedül csupán a *rhetorica* évfolyamának gimnáziumon belüli aránya erősödött töretlenül az évek során: 9,6 százalékról 12,8, majd 15,7 százalékra nőtt. A *poetica*, a *syntaxis* és a *parvista minor* évfolyamok gimnáziumon belüli aránya nagyjából stagnált, folyamatos csökkenést egyedül csak a *parvista maior* tanulócsoporthoz tapasztalhatunk: 20 százalékról 16,5, majd 14 százalékra esett az évfolyam látogatottsága.

Milyen változást tapasztalhatunk a 18. században? Az 1710-es évekre a gimnázium *humaniora* és grammatika évfolyamainak a látogatottsága kismértékben csökkent, míg az iskola legelső három osztályának a beiratkozási aránya 1,5 százalékkal, illetve akár 5 százalékkal is emelkedett. (Lásd 5. ábra.) Ekkor a *parvista maior* osztály létszáma újból meghaladta (1,9 százalékkal) a *rhetorica* évfolyam diákjainak a számát. Az 1730-as évekre ez a tendencia újból megfordult: a *humaniora* évfolyamok gyarapodtak, a *rhetorica* és a *poetica*

³⁷ Sasfi Csaba: *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében*. Bp., 2013. (Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 4) 410–411.

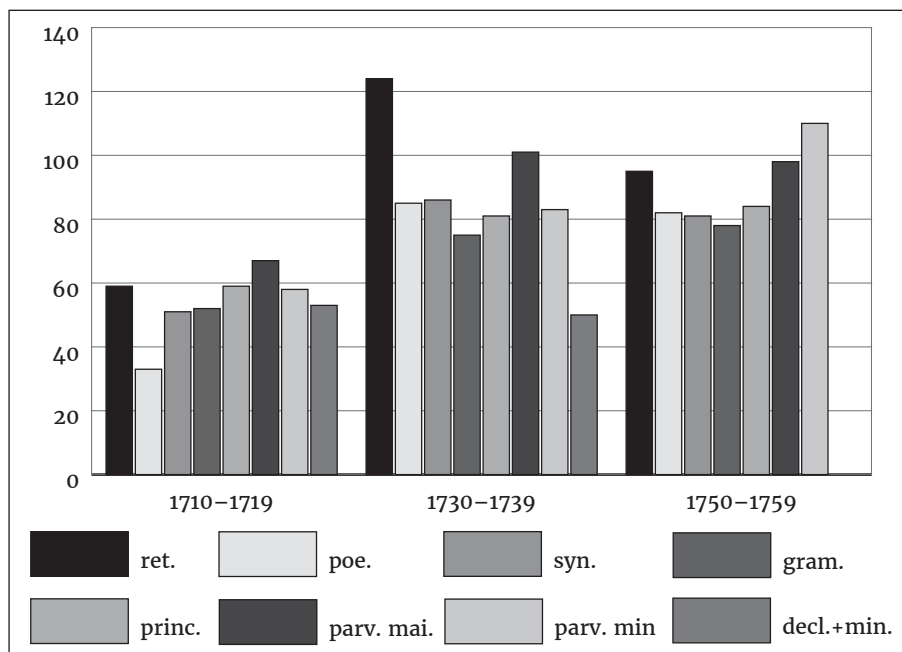
³⁸ Fontos külön hangsúlyozni, hogy a 4. és az 5. ábra y tengelye a 17. és 18. századi mintaévtizedek évfolyamainak az átlagos létszámadatait és nem az osztályarányok százalékos értékeit jeleníti meg.

4. ábra. A pozsonyi gimnázium 17. századi mintaévtizedeinek osztálypiramisai

osztály létszámaránya is 5-5 százalékkal nőtt. A grammatika évfolyamai közül egyedül a *syntaxis* erősödött 1 százalékkal, a *grammatica* és a *principia* osztály létszámái stagnáltak, pontosabban 0,5 százalékos, illetve 1,5 százalékos csökkenést mutattak. Az alsóbb osztályok látogatottságának aránya jelentősebb csökkenést mutatott: a *parvista maior* tanulócsoporthoz ugyan csak alig – 0,5 százalékkal –, de a *parvista minor* tanulócsoporthoz 2,5 százalékkal, a *declinista* és *minimista* tanulócsoporthoz pedig több mint 6 százalékkal esett vissza. Az 1750-es évtizedre a beiratkozási számok csökkenésével párhuzamosan az osztálylátogatottsági arányok is kismértékben átalakultak. A *humaniora* évfolyamainak a látogatottsága még mindig magas volt, azonban a *poetica* és a *rhetorica* osztály közötti látványos különbség csökkent: 19 és 13 százalékról 17 és 15 százalékra változott az arányuk. A *humaniora* évfolyamainak a látogatottsági aránya mind a három évfolyamban átlagosan 2 százalékkal emelkedett. A gimnázium leglátogatottabb osztályává a *parvista maior* vált (18 százalék), azonban ez azért történt, mert *parvista minor* osztályt ebben az évtizedben csak három évben, *minimista* és *declinista* tanulócsoporthoz pedig egy alkalommal sem indított az iskola, így a *parvista maior* gyűjtőosztályként működött. Az alsóbb tanulócsoporthoz látogatottsági aránya az 1730-as évekkel összevetve csökkent. Korábban az alsóbb osztályok együttes beiratkozási aránya 31 százalékot tett ki, addig az 1750-es évtizedre már csak 24 százalékot. A három 18. századi mintaévtized során a *poetica* és a *syntaxis* évfolyamai mutatnak folyamatos erősödést (az előbbi aránya 8 százalékról 15 százalékra, az utóbbié 12 százalékról 14,8 százalékra növekedett).

Az osztálydiagramok alapján megállapíthatjuk, hogy a pozsonyi gimnáziumban már a 17. században is magas volt a felsőbb évfolyamok látogatottsági aránya, amely tendencia a 18. században tovább folytatódott. Ezt a folyamatot erősítette a szatmári békével

5. ábra. A pozsonyi gimnázium 18. századi mintaévtizedeinek osztálypiramisai

beköszönő békés konjunktúra időszaka, illetve az a fokozatosan kibontakozó kulturális fellendülés, amelynek fontos eleme volt a hivatalok kiosztásánál a megfelelő műveltség, szak-, illetve nyelvtudás megléte. Érdekes összefüggés, hogy a *rhetorica* évfolyam diákjainak az aránya a nagyobb beiratkozási hullámok időszakában (mint az 1690-es vagy az 1730-as évtized) különösen jelentős növekedést mutatott, sőt, a legmagasabb beiratkozási számmal rendelkező 1746. évben is a *rhetorica* évfolyam diákjainak az aránya elérte a 15,4 százalékot, tehát a tanulók számának az emelkedése közel sem csak az alsóbb osztályokra korlátozódott. A magasabb gimnáziumi évfolyamok létszámnövekedését pozitívan befolyásolhatta az 1731. és az 1734. évi *Carolina resolutio* rendelet is, amely (Szűz Máriát és a szenteket is megnevező) dekretális eskü letétele miatt a protestánsok kormányzati hivatalviselését rendkívül megnehezítette. Azonban Pozsonyban a *rhetorica* évfolyam létszámnövekedése már az 1710-es években megkezdődött és az 1720-as évtizedben tovább folytatódott. A *rhetoricát* hallgatók aránya a 18. században a nagyszombati gimnáziumban 9-10 százalék körül, a győri gimnáziumban 10-13 százalék körül mozgott.³⁹ A jezsuita gimnáziumok közül (a kutatás jelenlegi eredményei alapján) egyedül csak a jóval alacsonyabb diáklétszámmal rendelkező komáromi gimnáziumban volt a pozsonyihoz hasonlóan magas a *rhetorica* évfolyam diákságának aránya a tanulók összességéhez viszonyítva. Részesedésük az 1720-as évtizedben elérte a 17 százalékot is, azonban itt a tendencia időben

³⁹ Ambrus-Fallenbüchl: Magyarország középfokú oktatási viszonyai, 183–188.; Kökényesi: A győri jezsuita gimnázium, 138.

előrehaladva folyamatos csökkenést mutatott, így a korszak végére 10 százalékra csökkent a *rhetorica* osztály aránya.⁴⁰ Pozsonyban a felsőbb gimnáziumi osztályok, kiváltképp pedig a *rhetorica* évfolyamának magas látogatottsági aránya (ami az 1730-as években a 19 százalékot is elérte), összefüggésben állhat Pozsony város fővárosi funkciójával: a diákok a későbbi elhelyezkedés vagy hivatali gyakorlatszerzés reményében választották gimnáziumi tanulmányaik befejezésére ezt az iskolát, amely pedig megélhetési szempontból a Magyar Királyság talán legdrágább városában volt található. A pozsonyi osztálystruktúra egyedi jellemzőjének tekinthető a 17–18. században az osztályarányok viszonylagos kiegyenlítetttsége is. Például a győri jezsuita gimnázium osztályarányai sokkal inkább piramisszerű diagramot rajzolnak ki.⁴¹ Figyelemre méltó, hogy az 1730-as és az 1750-es években a pesti piarista gimnázium évfolyamarányai letről felfelé haladva ugyan (nagyjából) piramis alakú diagramformát mintáznak, azonban a *rhetorica* osztály látogatottsága (előbb 21, majd 15,5 százalék) kiugróan magas volt, így ezen évfolyam adatai megszakítják a nagyjából lépcsőzetesen változó osztálylátogatási tendenciát, ami a piarista iskolahálózatban belül Pest központi szerepét tükrözi.⁴²

Kitekintés

Jelen dolgozat az első lépését képezi annak az értelmezési folyamatnak, amelynek keretében Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon kutatócsoportunk átfogóan szeretné elemezni a pozsonyi (valamint a győri és a nagyszombati) jezsuita gimnáziumok diákságát, annak összetételét, társadalmi kapcsolatrendszerét, iskolalátogatási stratégiáit a 17–18. században. Az iskola- és osztálylétszám-változások vizsgálata révén képet kaphattunk arról, hogy a pozsonyi jezsuita gimnázium milyen kitüntetett szereplője volt a kora újkori magyar iskolahálózatnak. A pozsonyi gimnázium nemcsak a kiemelkedően magas beiratkozási számai miatt foglal el különleges helyet a korszak oktatástörténetében, hanem a felsőbb évfolyamok sajátosan magas – de még az alsóbbakhoz képest kiegyenlített látogatási arányai miatt is –, bár teljes képpel még nem rendelkezünk a Magyar Királyság kora újkori gimnáziumainak iskoláztatási és osztálylátogatási szokásairól. A gimnáziumi anyakönyveket teljességre törekvően feldolgozó adatbázis elkészültével pontosan meg tudjuk határozni az iskola földrajzi vonzáskörzetét, az egyes osztályok társadalmi rétegenkénti látogatottságát, a gimnáziumok közötti peregrináció mértékét, a felekezeti viszonyok megoszlását, valamint ezen vizsgálati szempontok időbeni változását.⁴³ A pozsonyi jezsuita gimnázium 1726 és 1773 közötti diákságának a vizsgálatában különösen fontos szerepet fog játszani a győri és a nagyszombati gimnáziumok tanulóival való összehasonlítás, ugyanis a pozsonyi matrikula második és harmadik kötete a neveken kívül

⁴⁰ Ambrus-Fallenbüchl: Magyarország középfokú oktatási viszonyai, 183–188.

⁴¹ Kőkényesi: A győri jezsuita gimnázium, 137.

⁴² Székér: Reformok és hanyatlás, 14.

⁴³ A gimnázium 1650 utáni két és fél évtizedének hasonló szempontú vizsgálatáról lásd Kádár: *Jezsuita kollégium*, 173–220. és a szerző tanulmányát ebben a folyóiratomban.

igen kevés bejegyzést tartalmaz a diákokra vonatkozóan, így az iskolák közötti vándorlás miatt a másik két gimnázium anyakönyve igen fontos forrásként szolgálhat a pozsonyi diákság társadalomtörténeti elemzéséhez. Pozsony esetében különösen fontos szempont a gimnáziumnak az ország és a város vezető rétegeiben betöltött szerepének az elemzése, ugyanis a vezető (fő)nemesi családok körében igen kedvelt volt az intézmény.⁴⁴ A gimnázium történetében nem voltak ritkák az olyan évek, amikor az iskolának tíznél is több főrendű tanulója volt. Közöttük a Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia politikai életében olyan fontos szerepet játszó főurak, mint gróf Erdődy László Ádám (1677–1736) nyitrai püspök, varsói követ és rövid ideig magyar udvari kancellár,⁴⁵ gróf Otto Christoph von Volkra (1660–1734) diplomata, a sziléziai kamara elnöke⁴⁶ vagy gróf Károlyi Antal (1732–1791) tábornagy (*Feldzeugmeister*), a bécsi Magyar Nemesi Testőrség kapitánya.⁴⁷ Az iskola egykori diákjai közül többen nemcsak a kormányzati-politikai élet különböző szintjein futottak be jeles karriert, hanem voltak, akik az oktatás és a tudomány művelése terén játszottak meghatározó szerepet, mint például Kempelen Farkas (1734–1804) polihisztor, feltaláló.⁴⁸

⁴⁴ Erre vonatkozóan lásd Frederik Federmayer tanulmányát e folyóiratszámban!

⁴⁵ EFK Coll. Battyány, Cat. IX. Lit. Tit. I. f. 170^v, 173^v, 175^v, 179^r, 184^v, 190^r, 195^r vagy Erdődyről lásd bővebben Kökényesi Zsolt: Egy magyar főpap jelenléte és karrierútja a bécsi udvarban. Vázlat Erdődy László Ádám nyitrai püspök életrajzához. In: *Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon*. Szerk. Báthory Orsolya – Kónya Franciska. Bp., 2016. (Pázmány Irodalmi Műhely. Lelkiségtörténeti tanulmányok 12) 223–254.

⁴⁶ EFK Coll. Battyány, Cat. IX. Lit. Tit. I. f. 119^v, 124^v.

⁴⁷ EFK Coll. Battyány, Cat. IX. Lit. Tit. I. e 74^r; EFK Coll. Battyány, Cat. IX. Lit. Tit. I. e 77^r.

⁴⁸ Kempelen a gimnázium minden évfolyamát Pozsonyban végezte el: EFK Coll. Battyány, Cat. IX. Lit. Tit. I e 85^v, 90^r, 94^r, 98^r, 102^r, 107^r.

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: 224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erzsebet@btk.mta.hu, terjesztes@mta.btk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznaponként 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: 06 30 203 1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál.

Ára: 1000 Ft

Előfizetőknek: 850 Ft

